

Проблемы национальной экономики

УДК 338.124.4(091)(045)

Остропольська Зоя Миколаївна

кандидат філософських наук, доцент

Харківська державна академія культури

Остропольская Зоя Николаевна

кандидат философских наук, доцент

Харьковская государственная академия культуры

Ostropolska Zoya

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kharkiv State Academy of Culture

КРИЗИ ЯК ЯВИЩЕ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЇХ

ВПЛИВ НА РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

КРИЗИСЫ КАК ЯВЛЕНИЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО

ПРОЦЕССА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РЕФОРМИРОВАНИЕ

ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

CRISES AS A PHENOMENON OF MACROECONOMIC PROCESS AND

THEIR INFLUENCE ON REFORMING OF ECONOMY OF UKRAINE

Анотація. Розглянуто проблематику дослідження природи криз в економіці в контексті аналізу теорій криз в світовій економічній думці, досвіду проведення економічних реформ та застосування моделей антикризового управління в економічній практиці. Зазначено, що перші економічні кризи, загострення соціальних протиріч в середині XIX ст. обумовили необхідність теоретичного осмислення виникнення, розвитку криз та заходів щодо їх подолання. Розглянуто окремі теорії криз в світовій економічній думці: теорія циклічності К. Маркса, який вбачав причину кризи у самій природі капіталізму, в протиріччі між суспільним

характером виробництва і приватним характером присвоєння його результатів; неокласична і ліберальна школи в економіці акцентували на недоспоживанні населення, що викликає надвиробництво, відповідно антикризовими заходами вважалося стимулювання споживання; концепція американського інституціоналізму, в основу якої покладено ідею державного регулювання економіки та соціального контролю у виробництві; концепція циклічності Дж. М. Кейнса, згідно з якою ринкова система не має рівноваги, для її стабілізації потрібна активна, цілеспрямована економічна політика держави, а саме: заходи фіскального, податково-бюджетного регулювання, стимулювання сукупного попиту, збільшення інвестицій, зайнятості, обсягів ВВП; теорія криз М. І. Туган-Барановського, який вважав, що недосконалість ринкового механізму призводить до порушення пропорційності в економіці, подолання якого можливе шляхом регулювання інвестицій; теорія «довгих хвиль» М.Д. Кондратьєва, яка базується на циклічних коливаннях економічної кон'юнктури, що охоплюють тривалі періоди (50-60 років) і дозволяє прогнозувати розвиток світової економічної кон'юнктури; соціокультурний підхід до вивчення природи соціальних криз, який містить ідею про те, що треба розглядати кризовий стан не тільки у суто економічному аспекті, але й у контексті всього соціокультурного спектра суспільного життя, подолання криз шляхом кардинальної зміни системи цінностей у сучасному суспільстві.

Ключові слова: економічна криза, циклічність, економіка, виробництво, споживання, рівновага, кон'юнктура, ринок, теорії криз, соціокультурний підхід.

Анотація. Рассмотрена проблематика исследования природы кризисов в мировой экономике в контексте анализа теорий кризисов в мировой экономической мысли, опыта проведения экономических реформ,

использования моделей антикризисного управления в экономической практике. Отмечено, что первые экономические кризисы, обострение социальных противоречий в середине XIX века, обусловили необходимость теоретического осмысления возникновения, развития кризисов и мер по их преодолению. Рассмотрены отдельные теории кризисов в мировой экономической мысли: теория цикличности К. Маркса, который усматривал причину кризиса в самой природе капитализма, в противоречии между общественным характером производства и частным характером присвоения его результатов; неоклассическая и либеральная школы в экономике акцентировали на недопотреблении населения, вызывающее перепроизводство, соответственно антикризисными мерами считалось стимулирование потребления; концепция американского институционализма, основанная на идее государственного регулирования экономики и социального контроля над производством; концепция цикличности Дж. М. Кейнса, согласно которой рыночная система не имеет равновесия, для ее стабилизации требуется активная, целенаправленная экономическая политика государства: меры фискального, налогово-бюджетного регулирования, стимулирования совокупного спроса, увеличение инвестиций, занятости, объема ВВП; теория кризисов М. И. Туган-Барановского, который считал, что несовершенство рыночного механизма ведет к нарушению пропорциональности в экономике, преодоление которой возможно путем регулирования инвестиций; теория «длинных волн» Н.Д. Кондратьева, которая базируется на циклических колебаниях экономической конъюнктуры, охватывающих длительные периоды (50-60 лет) и позволяет прогнозировать развитие мировой экономической конъюнктуры; социокультурный подход к изучению природы социальных кризисов, который содержит в себе идею о том, что надо рассматривать кризисное состояние не только в сугубо экономическом аспекте, но и в контексте всего социокультурного спектра общественной

жизни, преодоления кризиса путем кардинального изменения системы ценностей в современном обществе.

Ключевые слова: экономический кризис, цикличность, экономика, производство, потребление, равновесие, конъюнктура, рынок, теории кризисов, социокультурный подход.

Summary. *The perspective of a research of the nature of crises in world economy in the context of the analysis of theories of crises in a world economic thought, experience of carrying out economic reforms, uses of models of crisis management in economic practice is considered. It is noted that the first economic crises, aggravation of social contradictions in the middle of the 19th century. have caused need of theoretical judgment of emergence, development of crises and measures for their overcoming. Separate theories of crises in a world economic thought are considered: the theory of recurrence K. Marx who saw the reason of crisis in the nature of capitalism, in a contradiction between the public nature of production and the private nature of assignment of his results; neoclassical and liberal schools in economy accented on underconsumption of the population, defiant overproduction, respectively consumption stimulation was considered as crisis response measures; the concept of the American institutionalism based on the idea of state regulation of economy and social control over production; concept of recurrence of J. M. Keynes according to which the market system has no balance her stabilization requires active, purposeful economic policy of the state: measures of fiscal, tax and budgetary regulation, stimulation of cumulative demand, increase in investments, employment, GNP volume; the theory of crises of M. Tugan-Baranovsky who considered that the imperfection of a market mechanism leads to violation of proportionality in economy which overcoming is possible by regulation of investments; the theory of "long waves" of M. Kondratyev which is based on the cyclic fluctuations of an economic environment covering the long periods (50-60*

years) and allows to predict development of a world economic conjuncture; sociocultural approach to studying of the nature of social crises which comprises the idea that it is necessary to consider crisis state not only in especially economic aspect, but also in the context of all sociocultural range of public life, overcoming crisis by cardinal change of system of values in modern society.

Key words: *economic crisis, recurrence, economy, production, consumption, balance, environment, market, theories of crises, sociocultural approach.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах реформування економічної системи України важливого значення набуває звернення до історичного досвіду господарських реформ і дослідження природи економічних криз в світовій науці. За останні півтора століття накопичено певний досвід дослідження кризових явищ, природи їх виникнення, механізмів попередження та ліквідації наслідків. Вивчення та узагальнення цього досвіду вельми важливо для вирішення сучасних проблем економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження природи та методів подолання кризи все більше привертає увагу дослідників. Вона обговорюється на міжнародних симпозіумах, висвітлюється на сторінках періодичних видань, зокрема такими фахівцями, як Бузгалин А. В. [2], Воробйов Є.М. [4], Геєць В.В. [6], Гальчинський А. [5], Дерев'янкін Т. І. [7], Задорожний Г. В. [8, 9], Лортикян Э.Л. [11, 12], Мазаракі А., Лагутін В. [13], Устенко О. [16], Федотова В. Г. [17], Хайтун С.Д. [18], Чернявський Г.Й. [19], Ядгаров Я.С. [20] та ін. Основною проблематикою досліджень цих науковців є визначення природи і механізму розвитку кризи як макроекономічного процесу в контексті світових соціально-економічних тенденцій.

Формування цілей статті (постановка завдання). В контексті існуючого в науковій літературі дискурсу розглянути природу і механізм криз як складових макроекономічного процесу та їх вплив на процес реформування економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показує історичний досвід, економічні погляди і концепції відображають процеси, що відбуваються в економіці, і їх поява завжди пов'язана з потребами живої економічної практики. Але, узагальнюючи практику, економічні вчення не пасивно відображають процеси, які відбуваються у суспільстві, а чинять на них певний вплив.

Ставлення до кризових явищ в економіці змінювалося протягом майже трьох століть. Слово «криза» походить від грецького слова «crisis», яке означає «перелом». Значення цього слова запозичене із лікарської практики і означає вирішальну стадію розвитку хвороби, коли вона посилюється або переходить в іншу хворобу, чи взагалі закінчується смертю. У XVII-XVIII ст. поняття «криза» стало застосовуватися і відносно процесів, що відбуваються в соціальному просторі, наприклад військова криза, політична криза, культурна криза та ін. Лише наприкінці XIX поняття кризи стало розглядатися стосовно національної економіки: багато вчених досліджували природу і механізм розвитку кризи як макроекономічного процесу.

Перша криза була зафіксована в Англії в 1825 році, потім вони стали повторюватися кожні 10-11 років. По мірі формування світового господарства кризи стали охоплювати одночасно економіку ряду країн, чії економічні зв'язки носили більш або менш глибокий характер. З кінця XIX століття економічні кризи стають світовими. Їх інтенсивність різна, але криза 1929-1933 рр. в США (отримала назву «Велика депресія») за своєю руйнівною силою перевершила усі попередні. Крім глобальних економічних

криз існують і часткові, проміжні, структурні кризи та рецесії, що охоплюють окремі сфери економіки [4, с. 394]

В економічній думці існують численні версії щодо причин циклічного розвитку економіки і кризи як однієї з фаз бізнес-циклу. Одні бачать ці причини у низькій купівельній спроможності населення, інші – в порушенні рівноваги між інвестиціями і заощадженнями, треті – в розладі грошово-кредитної системи. Уже майже два останні століття економіка країн з ринковою системою час від часу опиняється у смузі кризи, переживаючи спади виробництва [4, с. 392].

Теорія економічних криз почала розвиватися в другій половині XIX ст.. Було чимало наукових праць, які пов'язували кризи з кон'юктурними коливаннями попиту, споживанням, природними циклами. Особливе місце в цьому ряду належить теорії циклічності К. Маркса. Як зауважує Я.С. Ядгаров, узагальнюючи теорію криз, К. Маркс «в «Капіталі» надавав казуальної оцінки нагромадженню капіталу та розподілу доходів при капіталізмі, що неминуче призводить до періодів «загального надвиробництва». Циклічний процес починається з підйому, викликається зростанням сукупного попиту для накопичення заради максимального прибутку, до якого прагнуть капіталісти, - це причина; закінчується цикл спадом, оскільки зростаючий в період підйому попит на працю перевищує його реальну пропозицію і призводить до підвищення заробітної плати та усунення безробіття, що обертається потім зниженням норми прибутку і уповільненням накопичення – це наслідок. І знову починається черговий економічний цикл, протягом якого відбувається нова переструктуризація економіки, що супроводжується інвестиціями та створенням нових робочих місць, доки в процесі накопичення не запанують тенденції зниження норми прибутку, зростання резервної армії працівників і падіння заробітної плати. Настає кризова ситуація» [20, с. 109]. Таким чином, К. Маркс вбачав причину циклічності у самій природі капіталізму, в протиріччі між

суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння його результатів.

Представники неокласичної і ліберальної шкіл висували різні версії про природу і причини економічних криз. Багато хто з них вважав причиною криз недоспоживання населення, що викликає надвиробництво, відповідно «ліками» від криз вважалося стимулювання споживання. При оцінці поглядів на циклічність і її причини треба зазначити, що вони залежали в часі від зміни самої соціально-економічної дійсності. Так, світова економічна криза 1929-1933 рр. дала новий поштовх розвитку концепцій виникнення криз і заходів щодо подолання їх наслідків. Багато економістів причину кризи вбачали у збільшенні обсягів виробництва, яке не було забезпечене платоспроможним попитом. Існує досвід виходу американського суспільства з економічної кризи 1929-1933 рр. Його вивчення має важливе значення для сучасності, зокрема і для України. Комплекс реформ («Новий курс») президента США Ф. Рузвельта ґрунтувався на ідеї державного регулювання економіки, наприклад, планування народного господарства. Одним з перших актів Ф. Рузвельта в рамках політики «Нового курсу» було зміцнення банківської і фінансової систем. Центральне місце в реформах належало державному регулюванню національної економіки. Головним вектором «Нового курсу» було зарегулювання приватновласницької, індивідуалістичної ринкової стихії, яка поставила США на межі економічної та соціальної катастрофи [7, с. 10-12]. «Новий курс» показав, що подолання кризи відбувається значно швидше, якщо воно здійснюється цілеспрямовано: на основі державних програм, адекватних ситуації. Як стверджував Е. Л. Лортикян у своїй праці «Історія економічних реформ», ідея державного регулювання економіки спиралася на концепції американського інституціоналізму, ранніми представниками якого були Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел, А. Берлі, Р. Минз, С. Чейз та ін, в основу яких покладена ідея соціального контролю над

виробництвом і регулювання капіталістичної економіки. В кінці 20-х – початку 30-х років, і особливо в роки «великої депресії», ідеї раннього інституціоналізму отримали достатнє поширення в США. Інституціоналісти не лише підготували ґрунт для політики «Нового курсу», але і взяли безпосередню участь у його реалізації, входили до складу «мозкового тресту» президента Рузвельта [12, с. 72].

Іншим джерелом ідеї «нового курсу» було кейнсіанство, безпосереднім теоретичним попередником якого був американський інституціоналізм. Дж. М. Кейнс виходив з того, що ринкова система не має рівноваги, для її стабілізації потрібна активна, цілеспрямована економічна політика держави. Саме заходами фіскальної, податково-бюджетної політики держава покликана стимулювати сукупний попит, а з ним і збільшення інвестицій, зайнятості, обсягів ВВП. У формуванні економічного циклу беруть участь, за Дж. Кейнсом, такі фактори, як сукупне споживання, гранична ефективність капіталу, психологічний закон споживання, який пов'язаний із заощадженнями та нагромадженнями. Тривалість економічного циклу залежить від тривалості служби таких елементів основних фондів, як устаткування, машини, а також від терміну реалізації надлишкових запасів товарів і послуг, вироблених понад попит. На його думку, термін реалізації цих запасів складає 3-5 років. На підставі цієї теорії Дж. Кейнс розробив практичні рекомендації щодо застосування економічних методів обмеження наслідків спаду виробництва шляхом державного регулювання економіки через ставки процентів, інвестиції, кредити, податки, ціни та інші економічні важелі [20]. Як зазначає С.Д. Хайтун, кейнсіанську економіку в країнах, які нині утворюють пул країн «золотого мільярда», спричинили Велика депресія 1929-1933 рр. і Друга світова війна. Деякий час після того основною причиною економічних криз було коливання «перекормлення» та «недокормлення» найманого працівника в країнах з кейнсіанською економікою. «Однак по мірі

глобалізації світових процесів в ході соціальної еволюції (в напрямі зростання зв'язності «усього з усім») все більшу роль починає відігравати хронічне «недокормлення» працівника бідних регіонів. Сьогоднішня світова криза, на мій погляд, має такі масштаби саме тому, що циклічна фаза «недокормлення» працівника Заходу наклалася на хронічне «недокормлення» працівника інших регіонів [18, с. 33]. Отже світові кризи, робить висновок С.Д. Хайтун, стимулюють кейнсіанські реформи в економіці збіднілих країн, прискорюючи їх еволюцію.

Велике значення у вирішенні проблем економічних криз мав розвиток на початку ХХ ст. теорії економічних циклів і кон'юнктури. «Важливою віхою», за твердженням Е. Л. Лортикяна, у світовій науці з цієї проблематики була книга М. І. Туган-Барановського «Періодичні промислові кризи» (1894). В ній головну причину циклічних коливань він вбачав у диспропорційності між рухом заощаджень та інвестицій, «передбачивши тим самим основну ідею кейнсіанської теорії циклів» [11, с. 115]. Причиною криз М. І. Туган-Барановський вважав недосконалість ринкового механізму, що веде до порушення пропорційності в економіці. Вирішити її можна шляхом регулювання інвестицій.

Інвестиції, на думку М.І. Туган-Барановського – важливий чинник успішного соціального розвитку суспільства. Ситуацію в перманентнокризовій ситуації в Україні в умовах сьогодення можна змінити на краще саме за умови використання інвестиційних ресурсів. Чому ж так важливі інвестиції для України? Ось як аргументує їх значення відомий український економіст О. Устенко: «Кожний додатковий мільярд доларів інвестицій надає можливість нашій економіці зростати на 0.1-0,5 %. Виходить, якщо до нас заходять 10 млрд. дол. інвестицій, вони створюють можливість зростання економіки додатково до природного зростання на 5 %. З 1991 р. ми лвічі одержали 10 млрд. дол. І більше інвестицій на рік. Але в 2017 р. у нас було 2,5 млрд. дол. Для того, щоби збільшити їх приплив,

необхідно змінити якість інвестклімату, створити можливості захистити право власності в суді і знизити рівень корупції, поки-що найвищий в Європі [16].

М.І. Туган-Барановський – найвідоміший у світі український учений-економіст, зазначає В.М. Геєць, «стояв на позиціях еволюційно-інституційного підходу до трактування господарського розвитку, що передбачає вивчення історичних форм господарства в їх єдності із соціальними, політичними, духовними аспектами суспільного поступу. Визнаючи провідну роль держави як інституту, він ще на межі ХІХ-ХХ ст.. зауважував, що нестримуваний державною владою капіталізм розгортає всю міць своєї руйнівної сили, тож принцип *laissez-faire* втрачає довіру». В.М. Геєць робить висновок: «Це надбання прогностичного характеру відомого українського вченого-теоретика має фундаментальне значення для сьогодення, оскільки нинішня криза довела справедливість його твердження» [6, с.7].

Значний внесок у розвиток теорії криз вніс російський вчений-економіст М.Д. Кондратьєв. Його теорія «Довгих хвиль» базується на циклічних коливаннях економічної кон'юнктури, що охоплюють тривалі періоди (50-60 років). На основі багатого емпіричного матеріалу він обґрунтував думку, що розвиток економіки проходить періоди прискорення і уповільнення, причому періоди ці носять довготривалий характер. Великі хвилі містять «підвищувальну» і «понижуючу» хвилі, утворюючи період у кілька десятиліть (40-60 років). «Підвищувальна» хвиля викликається революційними зрушеннями в техніці і технології виробництва, у сфері грошових, кредитних і фінансових відносин. «Низхідна» обумовлена наростаючою нестійкістю економіки, аграрними кризами, розладом фінансово-кредитної системи, кризою на ринку цінних паперів. М.Д. Кондратьєв у своїй теорії не обмежився констатацією «великих хвиль», але

розробив методи прогнозування розвитку світової економічної кон'юктури. Його теорія великих циклів отримала світове визнання і розвиток [4, с. 402].

Сучасні соціальні аналітики зазначають, що кожна світова економічна криза стимулює нову хвилю критики капіталізму, сприяє переосмисленню співвідношення матеріальних і духовних факторів у житті людини. Вони посилаються на нові тенденції в суспільній свідомості населення західних країн. Сутність цих тенденцій полягає в тому, що поступово змінюються ціннісні пріоритети в житті людини в умовах панування тотальної споживчої психології. Про це свідчать і соціологічні дослідження, проведені в країнах Заходу. Так, журнал «Шпігель», аналізуючи результати опитування німців та австрійців, повідомляє про те, що 4/5 всіх його респондентів говорять про готовність змінити власні звички, свій стиль життя, якщо це буде потрібно для поліпшення економічного устрою суспільства. «Їх альтернатива – це включення в проект розвитку не тільки економічного зростання, але і багатьох інших параметрів, що мають соціально-гуманітарний, економічний, етичний зміст» [17, с. 3-4].

Бізнесмени, фінансисти, політичні та економічні менеджери провідних західних країн все більше усвідомлюють, що економічні кризи, які набувають глобальних масштабів, стають перманентним явищем за способом свого існування. За традицією причини цього явища вони вбачають у розбалансуванні механізмів саморегулювання ринків [2, с. 88].

Глобальне світове господарство, умовно кажучи, поділяється на «центр» і «периферію». Ця світо система ні що інше, як співіснування і поділ праці між різними країнами із різними способами виробництва і ринковими відносинами. «Центр» - розвинені країни Заходу, до розгалуженої «периферії» входить і Україна разом з іншими країнами пострадянського простору. Як зазначає А. Гальчинський, нинішній «центр» сформувався за участі ресурсної бази (в її широкому розумінні)

«периферії». Економічна криза, яка спричиняє катастрофу в існуванні «центра» спричиняє катастрофічні зміни в господарській діяльності країн, що належать до «периферії». «Криза 2008-2009 рр. сигналізує нам про ці реалії, - відмічає А. Гальчинський. – Незважаючи на те, що її епіцентром були країни «цивілізаційного центру» (насамперед США і Великобританія), сценарій виявився «традиційним» - основний тягар кризи переноситься на країни «периферії». Так було в період світової фінансової кризи 1997-1998 рр., такі самі результати маємо і нині. Як писав Ф. Бродель, «бідні країни залишаються бідними через те, що вони бідні», і навпаки – «багаті – тому, що вони багаті». Криза – «нова роздача карт, але з вигодою для найсильніших». Цей принцип дається взнаки певною мірою і сьогодні» [5, с. 10].

На думку В.М. Геєця, в Україні, незважаючи на масу суперечливих проблем у багатьох сферах, здебільшого вже сформовано основи пост демократичного капіталізму. Але у нас поки що неможливі рівноправні відносини між державою і бізнесом. Ліберальні начала, ринкові відносини мають бути реалізовані з урахуванням інтересів усього суспільства, за умови поєднання державного і ринкового управління [6, с. 10, 13].

Однією з умов подолання фінансово-економічних кризових явищ в Україні є стабілізація внутрішніх ринків. Розвиток внутрішнього ринку споживчих товарів є невід'ємною складовою загальної стратегії реформування економіки України, в тому числі в умовах посткризових трансформаційних процесів [13, с. 17].

Однак більш глибоке осмислення ситуації наводить на думку про існування кризового стану не тільки економіки, але і всього соціокультурного спектра суспільного життя. Останнім часом стає все актуальнішим соціокультурний підхід до вивчення природи криз, який містить у собі ідею про те, що необхідно кардинально змінити систему цінностей у сучасному суспільстві. Здійснити це можна завдяки створенню

нової системи освіти з урахуванням специфіки і відмінностей різних країн і національних культур. «Всі сучасні кризи містять свою глибинну причину саме в духовній сфері», – підкреслює Р. В. Задорожний. На його думку, освіта, яка була сформована в межах великої писемної традиції і надавала спільні духовні змісти та універсалії, світоглядно-ціннісні орієнтації, сьогодні вже не потрібна. Все більш поширеною стає псевдоосвіта як форма пост (недо) модерну, вона не просто руйнівна, але зводить людину – споживача – до тварини, адже саме тварині «не потрібно замислюватися над вищими смислами життєдіяльності, оскільки її життя інстинктивне, воно не реалізується в творчості» [9, с. 90-91].

Необхідно здійснити переакцентування: від однобічного курсу на економічні інтереси і стимули перейти до орієнтації на соціокультурні чинники, в першу чергу на їх морально-етичну складову. Основний недолік сучасної економічної практики полягає в тому, що в ній відокремлена господарська діяльність від моральної, етичної. На це у свій час звертав увагу В. С. Соловйов – видатний російський мислитель другої половини XIX ст. «Визнавати в людині тільки діяча економічного – виробника, власника та споживача матеріальних благ є точка зору помилкова і аморальна. – зазначав він. - Згадані функції не мають самі по собі значення для людини і анітрохи не виражають її гідності. Продуктивна праця, володіння та користування її результатами репрезентують одну із сторін життя людини або одну із сфер її діяльності, але істинно людський інтерес викликається тут тільки тим, як і «для чого людина діє в певній сфері» [15, с. 35].

Інший видатний мислитель – філософ і економіст С. М. Булгаков – вказував на необхідність вироблення гуманної економічної раціональності. Зіставляючи квієнтистські вчення, які сповідують містично-споглядальне, занадто аскетичне ставлення до життя (наприклад, буддизм), і «сучасний європейський епікуреїзм», він писав: «Повною протилежністю цього

серйозного і похмурого світогляду є епікурейський, легковажний світогляд посереднього європейця, для якого прагнення до збільшення багатства, комфорт, вічна потреба насолоди є нагальним і настільки само собою зрозумілим, що йому навіть в голову не приходить створювати для виправдання цього особливу доктрину або мораль, і вся своєрідність його світогляду усвідомлюється тільки в зіставленні з світоглядом протилежним» [3, с. 223].

«Економічний людина» стає рабом господарської стихії. На ці аспекти поневолення людини економікою звертав увагу англійський морально-релігійний проповідник Т. Карлейль. У своїй роботі «Герої і героїчне в історії», яка вийшла в світ у 1981 р., цей релігійний мораліст розгорнув всебічну критику споживчого духу капіталізму. Споживацтво, на його думку, стало специфічною ознакою утилітарного способу мислення і дії [10].

Формування нової культурної раціональності обумовлює високу духовність людини. Ще М. Вебер розрізняв два види раціональності – формальну, засновану на утилітаризмі, «сухих» розрахунках «голому практицизмі», і сутнісну, яка враховує і певні ціннісні постулати. М. Вебер довів, що власне формальну раціональність грошових розрахунків слід розглядати як другорядну, або як таку, що суперечить кінцевим цілям, які обумовлені вищими цінностями [8, с. 97]. Практикування бережливої етики зумовлює орієнтування на використання зберігаючих технологій в процесі виробництва і споживання. При цьому необхідно враховувати природні і соціальні ресурси, їх стан і перспективи розвитку в контексті існування майбутніх поколінь, які повинні забезпечити подальше, оптимізоване у всіх вимірах, існування соціуму.

Найважливіше у формуванні нового глобального етосу та подолання кризи як перманентного явища сучасної економіки – досягнення збалансованого зростання споживання, що передбачає і його обмеження з

декількох позицій. Сьогодні людська цивілізація переживає системну кризу і її головним детермінуючим фактором є стан людського духу. Але якщо матеріальні потреби безперервно зростають, а індустрія і вся цивілізація в цілому ще більшою мірою стимулюють ці потреби, то, як зазначав М. А. Бердяєв, порятунок людини, природи, планетарного середовища можливі тільки на основі революційних змін духу і в першу чергу – завдяки обмеженню матеріальних потреб. Якщо народи бажають духовно відродитися, підкреслював філософ, їм доведеться стати на шлях розумного аскетичного самообмеження і одухотворення всього господарського життя [1, с. 696].

Висновки. Історичний досвід показує, що економічні вчення, відображаючи об'єктивно назрілі потреби економічного та соціального розвитку суспільства, містять в собі дослідження природи криз та заходів по їх нейтралізації, спрямовані на відновлення господарського процесу.

Аналізуючи різні підходи до визначення та подолання економічної кризи можна зробити висновок, що майже всі вони містять в собі спільну головну ідею – необхідність державного регулювання економіки з метою забезпечення рівноваги господарської системи. Особливо актуалізується це питання сьогодні в умовах модернізації всієї господарсько-економічної діяльності в Україні. Адже саме в тих країнах, де за певних обставин ринкові відносини певною мірою не були сформовані у їх класичній формі, владні інституційні засоби модернізації суспільства мають певний пріоритет.

До середини XIX ст. панувала класична школа політичної економії, яка не залишала місця для свідомого впливу держави на економічні процеси, вона радше виконувала поліцейські функції, що зводилися до оборони країни, підтримці внутрішнього порядку, встановленню мит, виданню законів та правил, що регулюють господарську діяльність.

Перші економічні кризи, загострення соціальних протиріч в середині XIX ст. обумовили необхідність перегляду ролі держави в економічному житті. В світовій економічній думці з'явилися перші спроби зрозуміти причини економічних коливань. Так, з'являється теорія циклічності К. Маркса, який вбачав причину кризи у самій природі капіталізму; теорії криз неокласичної та ліберальної школи (причина криз в недоспоживанні населення, відповідно антикризовими заходами вважалося стимулювання споживання); концепція американського інституціоналізму, в основі якої ідея державного регулювання економіки та соціальний контроль над виробництвом; концепція циклічності Дж. М. Кейнса, згідно з якою ринкова система не має рівноваги, для її стабілізації потрібна активна, цілеспрямована економічна політика держави (заходи фіскальної, податково-бюджетної політики держави); теорія криз М. І. Туган-Барановського, який вважав, що недосконалість ринкового механізму призводить до порушення пропорційності в економіці і вирішити її можна шляхом регулювання інвестицій; теорія «довгих хвиль» М.Д. Кондратьєва, яка базується на циклічних коливаннях економічної кон'юнктури, що охоплюють тривалі періоди (50-60 років), і дозволяє прогнозувати розвиток світової економічної кон'юнктури; соціокультурний підхід до вивчення природи криз, який містить у собі ідею про те, що треба розглядати кризові стани економіки у контексті всього соціокультурного спектра суспільного життя, подолання кризи шляхом кардинальної зміни системи цінностей у сучасному суспільстві.

В умовах глобалізації домінує неоліберальна доктрина, згідно з якою ефективними в економічній діяльності є ринкові фактори. Але поступово посилюється і протилежна тенденція, сутність якої полягає в використанні антикризових заходів, запропонованих різними течіями економічної думки шляхом державного регулювання економіки. Сучасні успішні країни починають інтенсивніше залучати державні механізми для регулювання

господарських процесів національних економік. Існують загальні принципи, здатні якщо не запобігти, то істотно ослабити наслідки кризи, а саме: 1) створення конкурентного середовища; 2) роздержавлення та приватизація; 3) стимулювання середнього та малого бізнесу; 4) розширення експорту; 5) структурна перебудова; 6) зростання інвестицій; 7) удосконалення фінансово-кредитної та податкової системи. Не слід забувати також про соціокультурну складову суспільного життя та формування нової, гуманної раціональності: переосмислення ідеології і психології споживання, впровадження у свідомість мас нового економічного етосу.

Література

1. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев // Бердяев Н. Судьба России: Сочинения. — М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО.–Пресс; Х. : Изд-во Фолио, 1998. — С. 479-730.
2. Бузгалин А. В. Мировой экономической кризис: природа и альтернативы будущего (марксистский анализ) / А. В. Бузгалин, И. А. Колганов // Социальная экономика. — 2009. — № 2. — С. 87 – 97.
3. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений / С. Н. Булгаков // Социальная экономика. — 2009. — № 2. — С. 219 – 225.
4. Воробйов Є.М. Економічна теорія в питаннях та відповідях / Є.М. Воробйов. – Харків: ТОВ «Р.И.Ф.», 2002. – 640 с.
5. Гальчинський А. За межами капіталізму / А. Гальчинський // Економіка України. – 2011. - № 9. – С. 4-16.
6. Геєць В.М. Особливості взаємозв'язку економічних та політичних трансформацій на шляху до реконструктивного розвитку економіки України / В.М. Геєць // Економіка України. – 2017. - № 10. – С. 3-17.
7. Дерев'янкін Т. І. "Новий курс" у Сполучених Штатах Америки (30-і роки ХХ ст.) / Т. І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та

- економічної думки України : міжвід. зб. наук. пр. — Вип. 30. — К., 1998. — С. 3–14.
8. Задорожний Г. В. Роль і значення соціального партнерства для сучасного розвитку України / Г. В. Задорожний // Соціальна економіка. — 2007. — № 1-2. — С. 93–100.
9. Задорожний Г. В. О фундаментализации университетского образования / Г. В. Задорожний // Социальная экономика. — 2007. — № 1-2. — С. 84 – 91.
10. Карлейль Т. Теперь и прежде / Т. Карлейль. — М. : Республика, 1994. — 415с.
11. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.Л. Лортикян. — Харьков: Консум, 2004. — 360 с.
12. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. / Э.Л. Лортикян. — Харьков: Консум, 1999. — 288 с.
13. Мазаракі А., Лагутін В. Ринок споживчих товарів в Україні: посткризові тенденції / А. Мазаракі, В. Лагутін // Економіка України. — 2011. - № 9. — С. 17-27.
14. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. — М. : Прогресс, 1980. — 302 с.
15. Соловьев В. С. Экономический вопрос с нравственной точки зрения / В. С. Соловьев // Социальная экономика. — 2008. — № 3-4. — С. 34–45.
16. Устенко О. «Запас прочности заканчивается» / О. Устенко // Аргументы и факты. — 2018. — 31. — С. 3.
17. Федотова В. Г. Меняющаяся социальность : будущее капитализма / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова // Вопросы философии. — 2011. — №6. — С. 3–15.

18. Хайтун С.Д. Постиндустриальная нравственная революция и ее экономическая (кейнсианская) первооснова / С.Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2011. - № 3. – С. 24-35.
19. Чернявский Г.И. Франклин Рузвельт / Г.И. Чернявский. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 542 с.
20. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник. 3-е издание / Я.С. Ядгаров. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 320 с.

References

1. Berdyaev N. A. *Filosofiya neravenstva* / N. A. Berdyaev // Berdyaev N. *Sudba Rossii: Sochineniya*. — М. : ZAO Izd-vo EHKSMO.–Press; Н. : Izd-vo Folio, 1998. — S. 479-730.
2. Buzgalin A. V. *Mirovoj ehkonomicheskij krizis: priroda i alternativy budushchego (marksistskij analiz)* / A. V. Buzgalin, I. A. Kolganov // *Socialnaya ehkonomika*. — 2009. — № 2. — S. 87 – 97.
3. Bulgakov S. N. *Ocherki po istorii ehkonomicheskikh uchenij* / S. N. Bulgakov // *Socialnaya ehkonomika*. — 2009. — № 2. — S. 219 – 225.
4. Vorobjov Є.М. *Ekonomichna teoriya v pitannyah ta vidpovidyah* / Є.М. Vorobjov. – Harkiv: TOV «R.I.F.», 2002. – 640 s.
5. Galchinskij A. *Za mezhami kapitalizmu* / A. Galchinskij // *Ekonomika Ukraini*. – 2011. - № 9. – S. 4-16.
6. Geec V.M. *Osoblivosti vzaemozv'yazku ekonomichnih ta politichnih transformacij na shlyahu do rekonstruktivnogo rozvitku ekonomiki Ukraini* / V.M. Geec // *Ekonomika Ukraini*. – 2017. - № 10. – S. 3-17.
7. Derevyankin T. I. *"Novij kurs" u Spoluchenihi SHTatah Ameriki (30-i roki HKH st.)* / T. I. Derevyankin // *Istoriya narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoï dumki Ukraini : mizhvid. zb. nauk. pr.* — Vip. 30. — К., 1998. — S. 3–14.

8. Zadorozhnyj G. V. Rol i znachennya socialnogo partnerstva dlya suchasnogo rozvitku Ukraini / G. V. Zadorozhnyj // Socialna ekonomika. — 2007. — № 1-2. — S. 93–100.
9. Zadorozhnyj G. V. O fundamentalizacii universitetskogo obrazovaniya / G. V. Zadorozhnyj // Socialnaya ehkonomika. — 2007. — № 1-2. — S. 84 – 91.
10. Karlejl T. Teper i prezhde / T. Karlejl. — M. : Respublika, 1994. — 415s.
11. Lortikyan E.L. Istoriya ehkonomiki i ehkonomicheskoy mysli Ukrainy. EHvolyuciya ryonnoj ehkonomiki / E.L. Lortikyan. – Harkov: Konsum, 2004. – 360 s.
12. Lortikyan E.L. Istoriya ehkonomicheskikh reform: Mirovoj opyt vtoroj poloviny HHH-HKH vv. / E.L. Lortikyan. – Harkov: Konsum, 1999. – 288 s.
13. Mazaraki A., Lagutin V. Rinok spozhivchih tovariv v Ukraini: postkrizovi tendencii / A. Mazaraki, V. Lagutin // Ekonomika Ukraini. – 2011. - № 9. – S. 17-27.
14. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva / Aurelio Pechchei. — M. : Progress, 1980. — 302 s.
15. Solovev V. S. Ehkonomicheskij vopros s npravstvennoj točki zreniya / V. S. Solovev // Socialnaya ehkonomika. — 2008. — № 3-4. — S. 34–45.
16. Ustenko O. «Zapas prochnosti zakanchivaetsya» / O. Ustenko // Argumenty i fakty. – 2018. – 31. – S. 3.
17. Fedotova V. G. Menyayushchayasya socialnost' : budushchee kapitalizma / V. G. Fedotova, V. A. Kolpakov, N. N. Fedotova // Voprosy filosofii. — 2011. — №6. — S. 3–15.
18. Hajtun S.D. Postindustrialnaya npravstvennaya revolyuciya i ee ehkonomicheskaya (kejnzianskaya) pervaosnova / S.D. Hajtun // Voprosy filosofii. – 2011. - № 3. – S. 24-35.
19. Chernyavskij G.I. Franklin Ruzvelt / G.I. CHernyavskij. – M.: Molodaya gvardiya, 2012. – 542 s.

20. Yadgarov Ya.S. Istoriya ehkonomicheskikh uchenij: Uchebnik. 3-e izdanie /
Ya.S. Yadgarov. – M.: INFRA-M, 2001. – 320 s.